

УДК 373.3

Олександр Коберник

МОНІТОРИНГ ЯКОСТІ ВИХОВАННЯ УЧНІВ У ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ

У статті подається змістова характеристика моніторингу та педагогічного моніторингу, обґрунтовуються об'єкти та етапи моніторингу. Доводиться, що провідним індикатором визначення якості виховання учнів у загальноосвітній школі є рівень їх життєвої активності, яка розглядається з одного боку як рівень фізичного, інтелектуального, соціального та духовного розвитку особистості, а з іншого, передумовою подальшого її саморозвитку та саморегуляції.

Ключові слова: моніторинг, якість виховання, індикатор вихованості, загальноосвітня школа.

Александр Коберник

МОНИТОРИНГ КАЧЕСТВА ВОСПИТАНИЯ УЧАЩИХСЯ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

В статье дается содержательная характеристика мониторинга и педагогического мониторинга, обосновываются объекты и этапы мониторинга. Обосновывается, что ведущим индикатором определения качества воспитания учащихся в общеобразовательной школе является уровень их жизненной активности, которая рассматривается с одной стороны как уровень физического, интеллектуального, социального и духовного развития личности, а с другой, предпосылкой дальнейшего ее саморазвития и саморегуляции.

Ключевые слова: мониторинг, качество воспитания, индикатор воспитанности, общеобразовательная школа.

Alexander Kobernik

QUALITY MONITORING EDUCATION STUDENTS IN SECONDARY SCHOOLS

The article deals with the semantic characterization and monitoring pedagogical monitoring grounded objects and monitoring stages. It is proved that the

leading indicator for determining the quality of education of students in secondary school is the level of vitality in question on the one hand the level of physical, intellectual, social and spiritual development of the individual, and on the other, ensuring the continuation of self-development and self-regulation.

Keywords: monitoring, quality of education, an indicator of breeding, boarding school.

Постановка проблеми. Вимоги сучасності вимагають оновлення системи освіти і виховання в Україні з урахуванням принципів індивідуалізації, диференціації, гуманізації та демократизації, а також її орієнтації на особистість. Пошук і впровадження сучасних виховних систем детермінує необхідність оптимізації педагогічного процесу в загальноосвітньому навчальному закладі і передбачає створення умов для повноцінного особистісного розвитку школяра та його творчої самореалізації. Тобто, виховання особистості школяра, здатного постійно вчитися, самовдосконалюватися, творити й примножувати суспільне багатство, сприяти консолідації української нації в європейську та світову спільноти, що, й актуалізує посилення виховного аспекту середніх закладів освіти. У державних документах (саме у Національній доктрині розвитку освіти в Україні у XXI столітті) декларується, що якість освіти визначена пріоритетним напрямом державної освітньої політики, а діагностика ефективності освітніх реформ, їх моніторинг і його науковий супровід названі обов'язковими елементами модернізації системи освіти України. Засадами сучасних моніторингових досліджень у галузі освіти і виховання є точні масові педагогічні вимірювання, пов'язані з об'єктивним оцінюванням досягнутого учнями рівня вихованості і навченості та встановленням його відповідності державним стандартам [6].

Вирішення цієї проблеми вимагає пошуку теоретичного обґрунтування й розробки нових стратегій діяльності педагогічних колективів щодо забезпечення прогнозування якості виховного процесу, впровадження системи моніторингу задля мобілізації зусиль всіх суб'єктів виховання на його оптимізацію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній психолого-педагогічній літературі набувають актуальності праці, присвячені загальним питанням дослідження моніторингу в педагогічному процесі (В. Беспалько, Н. Вербицька, В. Гузєєв, Н. Дерзкова, Г. Єльнікова, Є. Заїка, В. Кальней, В. Лізинський, О. Майоров, О. Орлова, С. Подмазін, В. Хлебніков, С. Шишов та ін.).

У наукових доробках М. Аузіної, О. Вороніна, Г. Голуб, Е. Зеєра, В. Зубко, К. Кайданова, В. Копелева, Г. Пальм, І. Підласого, Л. Рибалко, С. Савченко Г. Цехмістрової, В. Циби, Л. Ярощук та інших висвітлюється сутність, особливості та компоненти освітнього моніторингу, аналізуються засоби його здійснення. У свою чергу, концептуальні основи моніторингу виховання аналізують у своїх наукових працях О. Бикова та А. Денисенко. Педагогічний моніторинг як управлінська складова у виховному процесі досліджується О. Коберником, тоді як моніторинг діяльності учасників педагогічного процесу розглядають Г. Єльнікова та П. Матвієнко, а загальні питання педагогічного моніторингу аналізує С. Подмазін.

Проте, проведений аналіз психолого-педагогічної літератури засвідчив, що проблемі моніторингу якості виховання учнів присвячено недостатньо наукових досліджень. А відтак, потребує конкретизації сутність поняття моніторингу якості виховання як педагогічної категорії. Невизначеними на сьогодні залишаються структура цього поняття та процедура проведення моніторингу; також необґрунтованим є змістово-процесуальний інструментарій реалізації моніторингу виховання у загальноосвітньому навчальному закладі.

Мета статті. У результаті узагальнення теоретичних основ проблеми моніторингу розкрити сутність та процедуру моніторингу якості виховання учнів у загальноосвітньому навчальному закладі.

Виклад основного матеріалу. Аналіз особливостей моніторингу якості виховання вимагає обґрунтування сутності понять «моніторинг» та «моніторинг якості виховання». Термін «моніторинг» походить від

«латинського «monitor» - остерігаючий» – той, що попереджає, наглядає, нагадує [1].

На сьогодні моніторинг вивчається різними науками та використовується в різних сферах практичної діяльності. Розкриємо його сутність в контексті педагогічної науки. У «Сучасному словнику іншомовних слів» значення слова моніторинг визначається, по-перше, як постійний контроль за будь-яким процесом із метою виявлення його відповідності бажаному результату або першопрогнозам; по-друге, як спостереження за навколишнім середовищем, оцінка та прогноз його стану у зв'язку з господарською діяльністю людини; і, по-третє, як збір інформації для вивчення громадської думки щодо якогось питання [8]. У словнику С. Ожегова пропонується таке трактування даного терміна: «безперервне стеження за яким-небудь процесом із метою виявлення його відповідності бажаному результату»[4, с. 538]. З такою думкою погоджується низка науковців. Проте Л. Качалова зазначає, що моніторинг – це система заходів щодо набуття та аналізу інформації з метою вивчення, оцінювання якості професійної підготовки й прийняття рішень про розвиток навчально-виховного процесу на основі аналізу виявлених типових особливостей та тенденцій [5].

Справедливою є думка А. Денисенко, яка наголошує, що феномен моніторингу доцільно розглядати в трьох площинах:

- як *процес*, моніторинг – це циклічний процес порівняння, зіставлення, оцінювання існуючого стану виховної системи навчального закладу із запланованим (еталоном, стандартом, бажаною моделлю виховної системи) та прийняття на цій основі управлінського рішення щодо поточного коригування структури виховної системи чи процесів, що в ній відбуваються;
- як *система*, моніторинг – це інформаційна система, яка постійно поповнюється завдяки безперервності відстеження певного об'єкта управління за виділеними параметрами та критеріями їх відстеження, що включає обов'язковий поточний контроль, оцінку, корекцію стану об'єкта, з метою прийняття оперативного управлінського рішення щодо прогнозування напрямів

подальшого розвитку керованого об'єкта з урахуванням рефлексивного ставлення до цього всіх учасників освітнього процесу;

- як *технологія*, моніторинг є сукупністю певних етапів та відповідних засобів (розробка еталону виховної системи, критеріїв та показників оцінювання її стану, зіставлення еталонної виховної системи з реально існуючою, обґрунтування моделі виховної системи навчального закладу, вивчення процесу її розвитку, підсумковий контроль стану виховної системи та корекція розробленої моделі) [2].

Таким чином більшість науковців схильні розглядати педагогічний моніторинг як форму організації збору, зберігання, обробки й розповсюдження інформації про діяльність педагогічної системи, що забезпечує безперервне стеження за її станом і прогнозування її розвитку.

Здійснений аналіз психолого-педагогічної літератури дозволяє стверджувати, що моніторинг у педагогічній науці розуміють як: систему організації збирання, збереження, опрацювання й подальшого поширення інформації про функціонування певної педагогічної системи, що дає змогу не тільки забезпечити безперервне стеження за її станом та змінами, але й спрогнозувати подальший розвиток цієї системи (О. Белкін, М. Бершадський, В. Гузєєв, С. Кузенкова, Д. Матрос, Н. Мельникова, Д. Полев та інші); вимірювання і оцінювання результатів освіти, які дозволяють об'єктивно й достовірно проаналізувати перебіг педагогічного процесу та його результати (М. Грабарь, Г. Єльнікова); систему контрольних і діагностичних заходів, що забезпечують контроль динаміки засвоєння школярами освітнього матеріалу та коригування цього процесу (В. Кальней, С. Шишов); діагностику стану процесу освіти (О. Абдуліна, В. Андрєєв, Т. Стефановська та інші); контроль якості навчального процесу (В. Міжеріков, З. Рябова та інші); регулярне, спеціально організоване систематичне спостереження в динаміці, оцінювання та прогнозування стану навчального процесу з метою отримання необхідної інформації для його коригування й розвитку (Н. Байдацька, Г. Коджаспірова, Ю. Коджаспіров, Л. Куликова, О. Пульбере, О. Сергєєва) та ін.

Актуальною у контексті вище сказаного є думка А. Денисенко, яка наголошує, що такі поняття, як «освітній моніторинг» і «педагогічний моніторинг», які в літературі переважно ототожнюються або підміняються один одним, слід розмежовувати. Освітній моніторинг, підкреслює автор, проводиться стосовно процесів, що відбуваються в системі освіти; педагогічний стосується безпосередньо різних сторін педагогічного процесу, у тому числі навчання і виховання [2, с. 56].

На основі узагальнення наукових джерел під моніторингом будемо розуміти спеціально організоване і систематичне спостереження, збирання, збереження, опрацювання й подальше поширення інформації за станом об'єктів, явищ, процесів з метою їх оцінки, контролю та прогнозування розвитку.

Отже, метою моніторингових досліджень є виявлення відповідності бажаному результату. Важливим є не стільки виявлення і збіг результату з еталоном, скільки прогнозування подальшого розвитку об'єкта з метою попередження небажаних результатів.

Варто зазначити, що досить близьким до поняття «моніторинг» є «діагностика», що дозволяє визначити тенденцію діагностичної спрямованості моніторингу (О. Абдуліна, В. Андрєєв, Н. Байдацька, О. Белкін, В. Безпалько, Н. Вербицька, В. Воловник, А. Денисенко, Т. Єсенкова, В. Ландсман, Т. Стефановська та інші).

Діагностика (від грецьк. *diagnosis* – розпізнання) – засіб виявлення результатів і практика оцінювання якості виховної діяльності, стану педагогічних процесів і явищ, а також диференційована процедура отримання інформації щодо показників, критеріїв, ознак та віднесення їх до певного класу, в результаті чого отримують достатньо повне уявлення про реальний стан окремих параметрів якості виховання.

Тому діагностика характеризується більш диференційованим підходом до оцінювання певних явищ педагогічного процесу на відміну від моніторингу, для якого характерне тотальне оцінювання. Тому моніторинг не зводиться до

діагностики, хоча й використовує систему понять, включаючи критерії, показники, норми.

Дійсний моніторинг містить у собі багатий комплекс процедур, що дозволяють виявити динаміку розвитку системи у певний період. Досить часто у визначенні педагогічного моніторингу відзначають таку важливу його ознаку, як установлення відповідності досліджуваного об'єкта певним нормам, стандартам, вимогам. Наприклад, у сучасному словнику іншомовних слів можна знайти таке визначення: педагогічний моніторинг – це регулярне стеження за показниками розвитку особистості та його умовами з метою запобігання відхиленням від норм [8]. Тоді педагогічний моніторинг розглядається як неперервний, відновлюваний і динамічний цикл, який чітко реагує на певні зміни.

Отже, педагогічний моніторинг характеризується наступними ознаками: систематичність спостережень, превентивний характер, установлення відповідності досліджуваного об'єкта певним нормам, стандартам, вимогам, неперервність, динамічна циклічність, реагування на певні зміни.

Завдяки багатовекторному спрямуванню педагогічного моніторингу та евристичності аналітичних процедур можна вирішувати проблеми узгодження функціонування всіх компонентів виховного процесу і значно підвищити їх ресурсний потенціал. За такого підходу моніторинг якості виховання слід розглядати у межах педагогічного моніторингу і трактувати його як процес, який полягає у визначенні реального рівня вихованості учнів шляхом неперервного відстеження, а також у виявленні результатів виховного процесу (динаміки розвитку) та розробки коригуючої програми задля оптимізації.

У цьому контексті зауважуємо, що моніторингу якості виховної роботи у загальноосвітньому навчальному закладі притаманні три важливі властивості:

- 1) інформація, отримана в ході моніторингу, повинна об'єктивно відображати реальний стан організації виховної роботи у навчальному закладі, що в свою чергу сприятиме пошуку модифікованого її змісту та оновлених форм і методів реалізації, управлінських технологій;

2) така інформація об'єктивно відображає виховні цілі, завдання, організацію та управління виховним процесом, сприяє підвищенню якості проектування виховного процесу у навчальному закладі;

3) складність системи моніторингу пов'язана зі значною кількістю її елементів, відкритістю, характером взаємодії суб'єктів моніторингу, що важко формалізувати [7, с.8].

Проаналізувавши психолого-педагогічну літературу з досліджуваної проблеми, нами визначено об'єкти моніторингу якості виховання у загальноосвітніх навчальних закладах:

- система проектування на рівні класів і школи;
- змістово-методичне забезпечення організації виховної роботи;
- взаємодія суб'єктів виховної роботи у навчальному закладі задля виникнення сприятливого виховного середовища;
- якість і результат організації виховної діяльності.

Тоді предметом моніторингу якості виховання, за нашим висновком є статистичні дані про стан проектування виховного процесу, компетентність суб'єктів організації виховної роботи, рівень розвитку школярів, а дослідницькими засобами будуть офіційні документи, дослідницькі матеріали.

Доцільним бачиться виділення трьох взаємозалежних етапів моніторингу якості виховання. На першому етапі (підготовчому) відбувається формулювання мети, завдань, принципів та факторів впливу на моніторинг якості виховання у навчальному закладі. На другому етапі (організаційно-практичному) визначаються об'єкт, суб'єкти, змістово-процесуальний інструментарій та відбувається практична реалізація моніторингової діяльності. Третій етап (аналітико-корекційний) передбачає аналіз результатів моніторингу, їх оцінку, вміщує аналіз роботи за визначеними показниками. На цьому етапі коригуються також плани, форми організації виховної роботи, прогнозується оновлена її структура на основі модифікації змісту, форм і методів.

Кожен із зазначених етапів, за нашим висновком, передбачає використання системи різноманітних методів моніторингу якості виховання у навчальному заклад, до яких варто віднести: незалежну характеристику, експертну оцінку (самооцінку) учнями рівнів активності кожного за стандартними характеристиками (пасивність-активність, ситуативність-сталість, зовнішня-внутрішня мотивація тощо). Одночасно проводиться і соціометричне тестування.

Узагальненим індикатором якості виховання учнів у школі нами приймається рівень їх фізичного, інтелектуального, соціального і духовного розвитку, що характеризує рівень та ефективність діяльності закладу освіти, відображає зміну самої парадигми людського прогресу. Адже, цілісний та різнобічний розвиток особистості - самостійної, конкурентної, гнучкої, життєво творчої та компетентної - є визначальною місією діяльності кожної ланки освіти, зокрема й загальної середньої.

Основними системоутворюючими сферами цілісного процесу розвитку особистості є фізичний, психічний, соціальний і духовний розвиток. Ці компоненти перебувають у діалектичній єдності та взаємообумовленості: розвиток (прогресивний чи регресивний) одного з них створює сприятливі або несприятливі умови для розвитку інших. У зв'язку з цим виникає необхідність у постійному педагогічному моніторингу рівнів розвитку вихованців, що слугуватиме конкретним матеріалом для аналізу якості виховання, регулювання і корекції недоліків та упущень у виховному процесі.

Складання й аналіз даних особистісної та колективної картки розвитку учнів, побудова координатно-соціограмної моделі шкільного класу як колективу на певних відрізках навчального року створює сприятливі соціально-психологічні передумови для проведення профілактичної і корекційної роботи як з боку вихователя, психолога, так і з боку окремих вихованців. Педагоги користуються інформацією, одержаною в процесі педагогічного моніторингу, для співвідношення її з теоретичними даними про закономірності вікового розвитку і складає програму регулювання та корекції з конкретним учнем або

групою школярів. Іншими словами, психолог, учитель, який здійснює регулювання і корекцію, працює за такою схемою: а) що є? б) що повинно бути? в) що ще потрібно зробити?

У загальному, використання комплексу різнопланових методів і методик педагогічного моніторингу сприяє виявленню не тільки наявного, актуального рівня розвитку особистості, групи та колективу, а й дає можливість визначити можливі "зони найближчого розвитку" (Л.С.Виготський), тобто перспективи їх розвитку.

Одержана інформація слугує базовим матеріалом для організації регулювання та корекції відхилень у розвитку школяра, яка здійснюється в двох напрямках: 1) побудова нормативів і 2) вивчення відповідності індивідуальних характеристик внутрішнього світу людини цьому нормативу.

Якщо у навчальній діяльності більш-менш чітко окреслені показники, критерії та рівні навчальних досягнень учнів, то у вихованні визначення якості виховного процесу є складним і проблематичним питанням. Це пов'язано, насамперед з тим, що в теорії виховання до сих пір відсутні ґрунтовні теоретико-прикладні дослідження щодо визначення індикаторів ефективності та результативності виховного процесу в загальноосвітньому навчальному закладі.

Нами інтегральним результатом функціонування виховної системи, як і педагогічної в цілому, якістю виховання приймається життєва активність, життєтворчість особистості, підґрунтям якої виступають національно-культурні і вселюдські цінності. Активність є результатом педагогічної взаємодії. Активність вихованця є результатом, з одного боку, рівня розвитку основних сфер, рівня саморегуляції та змісту і форм організації того чи іншого виду діяльності, а з іншого, передумовою подальшого фізичного, психічного, соціального і духовного його розвитку.

Під життєвою активністю ми розуміємо готовність людини до свідомого вибору місця в житті; здатність максимально розкрити і реалізувати свої

потенційні можливості, закладені природою здібності, схильності, таланти; здатність до власної життєтворчості. У більш вузькому психолого-педагогічному розумінні – це вміння:

- ставити перед собою мету в будь-якій діяльності;
- приймати рішення в ситуаціях вибору, що нелегко, оскільки рішення - це вибір, а вибирати - значить надавати перевагу одній можливості перед іншою, якою необхідно пожертвувати;
- планувати і складати програму дій, не забуваючи про поставлену мету, не дати відволікти себе від неї, постійно при цьому враховувати конкретну ситуацію, що визначає можливість або неможливість виконання програми;
- виконувати прийняті рішення, не примушуючи себе до дії, а творчо використовувати для накресленого всі можливості, як внутрішні - здібності, емоції, інтуїцію, інтелект, так і зовнішні - допомогу, поради інших.

Життєва активність – це не лише результат педагогічних зусиль, а й необхідна передумова подальшого саморозвитку дитини, її фізичної, психічної, соціальної та духовної сфери; формування її як особистості, як громадянина, що має жити у демократичному суспільстві. Бути суб'єктом – це значить бути життєво активним.

Отже, найбільш загальним і широким поняттям, в межах якого забезпечується психолого-педагогічна інтерпретація феноменів фізичного, психічного, соціального і духовного розвитку особистості може бути прийнята категорія "активність", яка узагальнює багатоаспектні рівні функціонування людини як по вертикалі, так і по горизонталі.

Будь-яка активність людини багаторівнева, оскільки вона характеризується:

- стабільністю-нестабільністю прояву того чи іншого виду життєвої активності;
- самостійністю-несамостійністю у виконанні задач того чи іншого виду діяльності;

- зовнішніми («вимагають») чи внутрішніми («хочу») мотивами; у свою чергу внутрішні мотиви можуть знаходитися за межами діяльності або породжуватися самою діяльністю;

- репродуктивністю-креативністю, де критерій креативності дуже часто розглядається як системотворчий, бо творчий характер діяльності чи творчий підхід є вищою характеристикою людини, визначає її суспільну цінність і водночас виступає результативною стороною педагогічної діяльності;

- ставленням особистості до процесу, результатів, форм і змісту діяльності;

- вона може стимулюватися безпосередньо - тоді ми матимемо справу з активністю-метою або опосередковано, в такому випадку активність виступатиме як засіб;

- нарешті, активність може бути потенційною, що обмежується лише готовністю і прагненням до певної дії, і реальною, що реалізується в тій чи іншій діяльності.

За спрямованістю активність може бути конструктивною чи деструктивною. Метою конструктивної активності є діяльність, що спрямована на позитивну зміну природного, предметного та соціального середовища і своєї поведінки, власного життя за законами краси, добра, справедливості.

Деструктивна активність реалізується в діях, спрямованих на руйнування природного, предметного та соціального середовища, свого власного фізичного, психічного, соціального і духовного здоров'я; вона виявляється, коли вихованець відмовляється брати участь у тому чи іншому виді діяльності або працює примусово, незацікавлений процесом і результатом діяльності.

Висновок. Отже, результатом моніторингу виховання є його якість, яка розкривається в стійких тенденціях особистісного зростання суб'єктів виховної роботи, у розвитку учнівського колективу відповідно до засобів, що застосовуються у виховній роботі її суб'єктами. Це є важливий структурний компонент управлінської діяльності керівника школи.

Матрична, індексна, графічна, статистична обробка даних, одержаних на основі педагогічного моніторингу, дає змогу:

- диференціювати учнів класу за рівнями розвитку і відповідно до цього стимулювати їх через створення відповідних педагогічних ситуацій;
- встановлювати динаміку цілісного розвитку школяра і його окремих складових, місця кожного вихованця в системі взаємовідносин класу; стежити за становленням, розвитком, розпадом груп взаємного співвідношення, рівнем диференціації й інтеграції шкільного класу як колективу;
- визначити соціально-психологічні умови формування активної життєвої позиції кожного окремого вихованця під впливом міжособистісних взаємодій;
- спостерігати динаміку емоційних контактів (симпатій-антипатій) у навчальній групі;
- у загальному плані давати характеристику змісту ціннісних орієнтацій колективу в сфері пізнання, праці, спілкування;
- інтенсифікувати просторові, психологічні і соціальні контакти у класі учнів, які перебувають у ньому в психологічній ізоляції тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Богачик Т.С. Сучасні технології освітнього моніторингу / Богачик Т.С., Л.В.Якименко, З.В.Волошин. // Управління школою №5 (233) лютий 2009 р
2. Денисенко, А. О. Організація моніторингу виховної системи вищих педагогічних навчальних закладів [Текст] : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Денисенко Анжела Олегівна ; Харківський національний педагогічний ун-т імені Г.С.Сковороди. – Х., 2008. – 220 с.
3. Качалова, Л. П. Мониторинг процесса интеграции психолого-педагогических знаний студентов [Текст] / Качалова Л. П. // Педагогика. – 2000. – № 9. – С. 60-65.
4. Коберник О.М. Теорія і методика психолого-педагогічного проектування виховного процесу в школі / О.М.Коберник. – К.: Науковий світ, 2001.–182 с.
5. Ожегов, С. И. Толковый словарь русского языка : 80000 слов и фразеологических выражений / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – [4-е изд., доп.] – М. : ООО “ИТИ ТЕХНОЛОГИИ”, 2003. – 944 с.
6. Про національну доктрину розвитку освіти України у XXI столітті : Указ Президента України № 347/2002 від 17.04.2002 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua/main.php?query=education/>.

7. Рябова З. Моніторинг розвитку навчальної діяльності учнів / З. Рябова // Директор школи. – 2005. – №45. – С.8.].
8. Сучасний словник іншомовних слів : близько 20 тисяч слів і словосполучень / Олександр Скопненко, Тетяна Цимбалюк. – К. : Довіра, 2006. – 786 с.
9. Цехмістрова Г.С. Управління в освіті та педагогічна діагностика / Цехмістрова Г.С., Фоменко Н.А.. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2005. – 280с.

Коберник Олександр Миколайович – доктор педагогічних наук, професор кафедри загальної педагогіки, педагогіки вищої школи та управління Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини